

שמיטה ממלכתית בעקבות הרב קוק והחזון איש

משה זקס

לאחר עשרות שנים של עיסוק בבעיות השמיטה, שכללו מודעות לתהליכים שהתרחשו בישראל בתחום זה, ננתח במאמר זה את שיטות הפסיקה ואת הבעיות המעשיות, כבסיס להצעה כיצד לקדם את שמירת השמיטה לעתיד. לדעתי, ההצעה לקדם את הנושא על ידי החלת קולות שהונהגו על ידי בעל החזון איש בזמנו, ופתרון בעיית הייצוא ברוח הצעות המובאות בדברי הפוסקים, עשויות לקדם בצורה משמעותית את קיום המצווה כהלכתה או כמצוותה לפי ביטויי הרב קוק והחזון איש. המדובר הן בתחום היצרני הן בתחום הצרכני.

עיקרי ההצעה לשמירת השמיטה

- א. הקמת אוצר בית דין מאוחד לציבור גדול, מגובה על ידי קשת רחבה של רבנים. בית הדין ידאג לאספקת ירקות ולגידולים חד-שנתיים בהסכם עם מגדלים ועם צרכנים, בזריעה לקראת שמיטה ותוך השלמת אספקת ירקות על ידי גידולים מנותקים, במגבלות ההלכתיות של החזון איש בלבד – הזמנת החסר מנכרים, וכמובן בהקפדה על תנאי הגידול;
- ב. הבטחת חלוקת היבולים לצרכנים, גם במסגרות רשתות שיווק, הדגשת הצורך לכסות הוצאות של חקלאים שלוחי בית דין, ומניעת ספרות במהלך החלוקה;
- ג. בירור של דרכי היתר לייצוא וכן לאספקה לנכרים של תוצרת שבכל השנים מיועדת רק לכך, מתוך המטעים והשדות של אוצר בית דין שיאפשר ויסות החלוקה, תוך גישה ממלכתית כוללת.

היתר המכירה ודעת הרב קוק

כבר לפני שנים רבות נעשתה בהיקף קטן מכירה של קרקע ישראל לנכרי כדי להפקיע את איסורי השמיטה. ההיתר הורחב ובוסס על ידי הראי"ה קוק, שעלה לארץ בשנת תרס"ד, ומאוחר יותר שימש כרב הראשי לישראל עד לפטירתו בתרצ"ה. בתוקף תפקידו כרבן של יפו ושל המושבות החקלאיות טיפל הרב קוק בענייני השמיטה לקראת שמיטת תר"ע, ומאז נקשר שמו באופן הדוק בהיתר המכירה. חשוב להזכיר כי היתר המכירה נחתם על ידי הרב קוק מתוך צער על ההכרח שבשימוש בו. כן יש לזכור שהיתרו לא כלל עשיית מלאכות האסורות מעיקרן מהתורה (זריעה, זמירה, קצירה ובצירה ונראה שגם חרישה), שהוא דרש שתיעשה על ידי נכרי, בהתאם לשיטתו שהיתר המכירה הוא קולא לשעת הדחק בלבד.

הנמקתו לסמוך על ההיתר נבעה מכך שהימנעות מייצור וייצוא תוצרת כרמי היין, ההדרים והשקדים של המושבות החדשות בארץ בשנת השמיטה תסכן את הקיום ואת ההתפתחות של היישוב היהודי בארץ כולו. יסוד חשוב בהיתר המכירה שלו היה הכרעתו כדעת מרן הבית יוסף שאין קדושת שביעית בפירות נכרי (על אף שהרב קוק הורה לנהוג קדושה לחומרא בפרות אלו) ומשום כך מותר לייצא פרות מקרקע שנמכרה. על דעה זו חלקו רבים. יסוד נוסף בשיטתו הוא שהמכירה תתבצע רק לזמן מוגבל. נימוקים נוספים הם: שהקרקע הייתה בשלטון נכרי ואין זאת מכירה ממש; שמיעוט קטן מאוד של הקרקע נמצא ביד ישראל; שלגוי שמוכרים לו יש כבר חנייה בארץ; שאם לא תיעשה מכירה יעבדו בלאו הכי ויילחמו נגד כל קיום המצוות. נימוק נוסף שיש לו חשיבות הוא שאין איסור כיוון שהמכירה באה כדי לחזק את אחיזתנו בארץ.

יש לציין כי הרב קוק החמיר בפרטים של דיני עבודות בשמיטה, במסחר, בקדושת שביעית ועוד, וייתכן שהכרעתו להחמיר בכל אלה אילצה אותו לצדד בהיתר המכירה. למרות תמיכתו בהיתר המכירה כתב הרב קוק: "אנו חייבים להתאמץ בכל כוחנו שסוף כל סוף תהא שבת הארץ הולכת ונקבעת בכל קדושתה על אדמת הקודש".¹ בספרו "משפט כהן" כתב הרב קוק שחלילה חלילה לבטל אותם השובתים כמצוותה ולא יינקה כל הנוגע בהם. יתר על כן, בשנת תר"ע כתב הרב קוק: "מצד עקת המצב טרחו גדולי ישראל [...] להסכים להיכנס בהיתר

1 הראי"ה קוק, אגרות, א, איגרת רפט; הראי"ה קוק, שם, איגרת רו.

בפירצה דחוקה, למצוא נתיב צר לקיום היישוב [...] להורות כזאת במקום דחק עצום".²

לאחר תקופת הרב קוק הונהגה המכירה על ידי הרבנות הראשית בקנה מידה ארצי, אלא שדרישתו לביצוע חרישה, זריעה וזמירה על ידי נכרים לא נשמרה, ויש שחיפשו פתרון בביצוע המלאכות שעיקרן דאורייתא על ידי מיכון אוטומטי לאחר הפעלת סרק (בדרך של גרמא) ועוד.

כבר בשנת תר"ע הציע הרב קוק שנוסף על היתר המכירה, גם יפקירו המגדלים את הכרמים ובית הדין ייתן להם הרשאות לטפל כשליחיו בכרמים וביבול, ישלם להם על הציוד והעבודה, ויגבה סכומים אלה ממקבלי הסחורה במסגרת אוצר בית דין. מההסכמים נראה שבצרו וקצרו רק עם פועלים נכרים בגלל האיסור בדרך הרגילה. מההתכתבויות ניתן גם ללמוד שהקפידו על איסור שימוש ביבול שנעבד או נשמר בניגוד להלכה. הרב קוק השתמש בפועל בשיטת אוצר בית דין בייצור ובשיווק פרות שמיטה, אם כי רק כתוספת וכהשלמה להיתר המכירה. מצאנו בתוך פסקיו גם כמה התייחסויות להיתרים מיוחדים לאוצר בית דין, על אף שהוא אסר מלאכות לצורך הפירות: "עבודה שהיא לצורך הפירות לעולם אסורה, שהפקיעה תורה [...] שסילקה יד בעלים מהם".³ הרב ישראלי הורה לפי הרב אריאל: "שאפילו לשיטת הרב קוק מותר לעשות מלאכות לאוקמי פירא על ידי שלוחי בית דין".⁴ הרב קוק גם כותב: "אם התחיל להכניס את פירותיו באוצר (בית דין) הרי הוא כמבוער".⁵ כן ראיתי עדות כי הרב חרל"פ הורה לבנו להחזיק פרדס בשמיטה בדרך זאת ולא לבצע מכירה, דבר המחזק את הדעה שהרב קוק עודד החזקת משקים במסגרת אוצר בית דין על פני המכירה כאשר זה אפשרי.

הרב הרצוג, שניהן כרב ראשי אחרי הרב קוק, כתב בתשי"א:

ידוע שההיתר של קודמי, וכן פרסמנו, היה משום חיי נפש וקיום היישוב [...] לעצם הדבר הנה העירו שבשמיטה זו חסר לנו הנימוק המפורש [...] בספרי קודמי [...] שעכשיו אין הקרקעות שלנו משום דינא דמלכותא

2 הראי"ה קוק (לעיל הערה 1), איגרת פז.

3 הראי"ה קוק, שבת הארץ, הלכות שביעית, ירושלים תר"ע, פרק א, הלכה ה (ב ע"ב).

4 הרב י' אריאל, באהלי שדה – השמיטה, הוצאת התורה והארץ, כפר דרום תש"ס, עמ' 79.

5 הראי"ה קוק, שבת הארץ (לעיל הערה 3), ז, ו (מג ע"ב).

שנחשבים בעלי הקרקע רק כאריסים של מלכות נכריה. [...] ואולם מאידך גיסא נתחזק בהרבה הנימוק של חיי נפשות וקיום המדינה.⁶ ועוד זאת צריך להוסיף שאחד מראשי יסודות ההיתר היא שיטת הבית יוסף בדעת הרמב"ם דאף דאין קניין לנכרי, מכל מקום כשהקרקע ברשות הנכרי יש הפקעה [...] וזהו סוף סוף היסוד העיקרי בהיתר שנוהגים בפירות שביעית של נכרים. [...] ומה שקשה לי מהיכן חזרה הקדושה כשקנה ישראל את הפירות בתלוש וגמרן (רמב"ם, תרומות א יא), [...] מה שאין אנו אוסרים הירקות זהו רק מפני שהוא חיי נפש של ציבור גדול, והנח להם שיהיו שוגגין ולא יהו מזידין. וחי נפשי שהרגשתי ייסורים פנימיים קשים ומרים כשהוצרכתי להתחיל בהיתר זה, אבל היה הכרח לסמוך על ההיתר משום חיי נפש וקיום היישוב כולו.⁷

התומכים בדרכו של הרב קוק ברבנות הראשית המשיכו בביצוע היתר המכירה מתוך המשך שימת דגש על הסכנות לקיום החקלאים בשמירתה. עם זאת, במשך השנים, ובפרט לאחר שבעל החזון איש העלה הלכה למעשה את נושא אוצר בית דין לטובת הצרכנים והחקלאים שומרי השמיטה, החלו מחלוקות בנושא היחס שבין הפתרונות השונים. מרבית הרבנים הראשיים המשיכו בדרך של היתר מכירה כפתרון עראי לשעת הדחק, תוך הכרת הספקות ההלכתיים שהעלו הרב קוק והרב הרצוג, אך התבלטה גם דרך של העמדת היתר המכירה כפתרון עדיף. כך הרב עובדיה יוסף במכתב: "פירות של היתר המכירה עדיפים מפירות של אוצר בית דין", וכן הרב מרדכי אליהו: "ללא הציורף של היתר המכירה העצה של אוצר בית דין לא מעלה ולא מורידה". להבנת, הנקודות המרכזיות שהביאו אותם לקיצוניות כזאת היא ההחלטיות שלהם לא לנהוג קדושת שביעית בפירות נכרים כדעת הבית יוסף (שהיו שערערו על כך), ודעתם שהתקדים של החכמים הספרדיים במאה ה-19 מהווה היתר גמור למכירת קרקע לנכרי לצורך הפקעת הקדושה ועקיפת דיני השמיטה, כולל היתר לעשות מלאכות האסורות מהתורה. נקודה פחות ברורה בתוך עמדתם בתחום זה היא טענה שהועלתה בתוך הדיונים, כי לנהוג של אי קדושת פירות נכרים וכן להיתר המכירה יש תוקף של מנהג הציבור, נקודה שקשה לבררה. נזכיר עוד כמה מממשיכי דרכו של הרב קוק. הרב גורן, בהיותו רב ראשי, העלה ספקות לגבי גמירות הדעת שיש במכירת קרקעות

6 הריא"ה הרצוג, פסקים וכתבים, ג, מוסד הרב קוק, ירושלים 1989, עמ' ריב; רסה.

7 הריא"ה הרצוג, שם, עמ' רכג.

הארץ לנכרי; הרב ישראל, שהיה פעיל בביצועי הרבנות כמה שמיטות, העמיד את שתי הדרכים במשקל שווה; הרב אריאל, העומד כיום בראש ועדת השמיטה, וכן הרב וייטמן שפעל בתחום, ניסו להוביל כל העת לצמצום היתר המכירה רק לתחומים שבהם הוא נדרש ביותר.

מקובלת עליו טענת מורי ורבי, הרב קלמן כהנא, כי הרב קוק עצמו לא היה מצדד בהיתר המכירה בימינו, כי התנאים השתנו וקיום השמיטה כהלכתה שוב אינו מסכן את קיום היישוב היהודי בארץ, כבזמנו. כן טען, בניגוד לדעות אחרות, כי מרבית גדולי ישראל התנגדו להיתר המכירה.

החזון איש ודרכו בענייני שמיטה

לקראת שנת השמיטה תרצ"ח עלה הרב קלמן כהנא זצ"ל לארץ והצטרף לקיבוצי פא"י. טרם עלייתו ארצה פנה הרב כהנא בנושאי השמיטה לרב חיים עוזר גרודזינסקי זצ"ל בוויילנא, שנחשב כרבן של כל בני הגולה, והופנה על ידו לבעל ה"חזון איש", גדול בתורה, שהיה אז בארץ. החזון איש, לצד ספרי ההלכה שכתב, נכנס לעובי הקורה בעניין קיום מצוות השמיטה, הגיע לשדות, בירר הלכות, עיין בסוגיות ופרסם ספרים ופסקים בנושא, עד לפטירתו בשנת תשי"ד. החזון איש והרב קוק כיבדו זה את זה, אך נושא השמיטה היה אחד הנושאים שבהם היו חלוקים. החזון איש ניתח באחד ממכתביו את המצב בשמיטת תרצ"ח, הראשונה שלו בארץ. להלן קטעים ממכתבו:

שאלת השמיטה היא כבר כנפתרה [...] הרבנים הראשיים כבר הפיצו על דבר המכירה [...] אבל יודעים מראש כי הזריעה יעשו ישראל ואם כן אין צורך במכירתם [...] בלבי כדעת רבותינו האוסרים את מעשי המכירה בהחלט, ושאינן הארץ נפקעת מקדושת שביעית אף ביד נכרי, ואין כל היתר בדבר. ומפני שסמכו על היתר המכירה לא נכנסו הרבנים לברר את דברים המותרים, ועכשיו הוטל עלינו לברר דברים המותרים. והנה יצא בהיתר לנטוע ירק קודם ראש השנה ולא יהא בהם איסור ספיחים כדעת הר"ש והרמב"ן. וכן הותר להם לזרוע תבואה קודם ר"ה ולוקח התבן למקנתם. וכן הותר להם עציץ שאינו נקוב תחת התקרה. והנה קיבוץ גדרה וכפר סבא קבלו שמירת השביעית [...] ויראו לכל כי אפשר לשמור את השמיטה

כהלכתה. כל פטפוטי הדברים כי יש בזה פיקוח נפש [...] אינה באה רק מקרירות וחוסר יראה הראויה לתורה ולמצווה.⁸

נוסיף לכך כי החזון איש התיר בשביעית מלאכות דרבנן לאוקמי פירא, כולל השקיייה: "הר"מ כתב טעם השקאה כדי שלא תעשה הארץ מליחה וימות כל עץ [...] ולמה התירו להשקות בית השלחין [...] אלא על כרחך דחיישינן להפסד פירות",⁹ וזאת מבלי שהתנה את הדבר לשליחי בית דין בלבד.

בנושא גידול בעציץ שאינו נקוב תחת התקרה ביקר החזון איש בקיבוץ חפץ חיים, ראה גידול בחצאי חביות על רשת עם נסורת וכדומה, עם גגון של יוטה מעל, וכן תכניות בנייה של ערוגות בטון גדולות למילוי בחצץ עם גגות של קורות עץ. הוא אף דאג להשגת מימון כדי לגדל כך ירקות לשימוש ללא קדושת שביעית ובלי לעבור על איסורי שמיטה. יש להדגיש נקודה זאת מאחר שההגבלות ההלכתיות שהטילו חלק מהפוסקים על גידול כזה בשמיטות האחרונות הקשו על השימוש למעשה בשיטות אלו, הן מבחינה מעשית הן מבחינת ההשקעות הנדרשות, והקשו למעשה על אספקת ירקות בשיטה זו לציבור, ללא חשש שמיטה.

לרשימת הדברים שהותרו לפי מכתב זה יש להוסיף זריעת גידולי חורף גם לגרעינים (תבואה בלשונו של החזון איש במכתב שצוטט לעיל) כאשר הזריעה נעשית לפני ראש השנה בשינוי סדר הגידולים בשדה. כן סיכם בהוראותיו למעשה שיטה תחליפית לזמירת הכרמים – קיצור הנוף של הכרם תוך קיצוץ כללי לא מקצועי כשלב ראשון, ובשלב שני ביצוע זירוד – כריתת זמורות מיותרות עד למקום צמיחתן מהענף (החזון איש ביקש שתימצא דרך מרווחת יותר לזמירה). כן התווה דרכים מעשיות לאיסוף יבולים והעברתם לצרכנים בדרך של השימוש באוצר בית דין. להבנתי, החזון איש לא חשש לאיסור נשמר או נעבד, וגם לא לאיסור הפרות מחמת הסחורה שנעשתה בעת קניית הפרות, וזאת כאשר קניית הפרות הקדושים נעשתה שלא באופן ישיר מהבעלים החשוד על שביעית, ובדרך שאינה מעבירה את קדושת הפרות לכסף הניתן למי שאינו מקפיד על הלכות שביעית. האיסור לדעתו הוא רק על קנייה מהחשוד על השביעית עצמו (כגנרה מדרבנן) וכן על קנייה ומכירה לשם מסחר, או על מסירת דמי שביעית לחשוד. לדעתו, כל איסור סחורה הוא בעיקר למנוע חוסר פירות לנצרכים. וכך הוא כתב:

8 אי"ש קרליץ, מוריה ירחון תורני, שנה ט, גיליון א–ב, ירושלים תשל"ט.

9 חזון איש, זרעים, הלכות שביעית, בני ברק תשי"ט, עמ' קמו.

אין מוכרין פירות שביעית לחשוד על השביעית אלא מזון ג' סעודות, במה דברים אמורים בדבר המתקיים [...] ומשמע דלא חיישינן שמא לא ייזהר בהפסד או לשנות בדרך אכילתן וכיוצא בזה אלא משום אוצרי שביעית [...] ובג' סעודות התירו אפילו בדבר המתקיים משום כדי חייו.¹⁰

אוצר בית דין ושמירת השמיטה

הרב קוק המליץ על הנהגת אוצר בית דין כמקל על הספקות ועל ביצוע מלאכות, ובעיקר על שיווק לאחר מכירת הקרקע, כדי להימנע מאיסור סחורה ואיסור ייצוא הכלול בו. עם זאת, לא הוברר די מה היה מתיר במצב של שמירת שמיטה ללא מכירה במסגרת אוצר בית דין.

החזון איש ביסס דרך לשימוש מעשי נרחב באוצר בית דין לצורך שמיטה כהלכתה, אך בהמשך קמה לנושא גם התנגדות מסוימת. כדי להבהיר את בסיס ההנהגה מבחינה הלכתית, נביא קטע מהספר דרך אמונה:

שנינו בתוספתא [ריש פרק ח בשביעית] הגיע זמן ענבים שלוחי בית דין שוכרין פועלים ובוצרין אותם ודורכין וכובשין אותן בחביות ומכניסין אותם באוצר שבעיר ומחלקין מהן. ומובא בר"ש ורא"ש פרק ט ח, וברמב"ן בהר ובתוס' רי"ד פסחים נא:, ובפירושו רבינו דוד פסחים נב:, ובתוס' הרשב"א שם, ובתוס' רבנו יהודה עבודה זרה ס"ב:, ובתשובת הרשב"ש רנ"ח ובראב"ד פרק ד הלכה ג, ומבואר בחזו"א שביעית יא ז, יב ו. ומה שרבנו [הרמבם] השמיטה משום שסבר שאין כאן חידוש, ורדב"ז ד ג כתב לפי שבימינו אין בי"ד שמתעסקין בזה.¹¹

הוראות החזון איש לגבי אוצר בית דין היו כדלהלן: ייחתם הסכם בין בית הדין לחקלאים, והם יהיו שליחי בית דין לכל העבודות. בית הדין יכסה את עלות הציוד והעבודה וההוצאות שלהם, כולל הכנת שטחים מערב שמיטה, ממה שייגבה מהצרכנים במועד החלוקה על ידי בית הדין. ההסכמים כללו תשלום בעין יפה לחקלאים שלוחי בית הדין על עבודתם. נקודה זאת היא בעלת חשיבות רבה, כי היא ניצבת בניגוד מסוים לדרישה להזיל את תשלומי הצרכנים מתחת לעלויות

10 חזון איש (לעיל הערה 9), עמ' 246.

11 ש"ח קנייבסקי, דרך אמונה, ד, הלכות שמיטה, ו, ב, בני ברק תשס"ו, עמ' קמ.

השוק. עוד פסק החזון איש שלשלוחי בית דין אין איסור לקצור כדרך הקוצרים (אולי בעקבות הרמב"ן שאין איסור כזה במופקר, ונראה שגם לא כשהשדה אינו שלו). אין כל חשש סחורה בגביית הוצאות בית הדין, ואף מותר לחלק את פרות השמיטה של בית הדין במידה ובמשקל. כאשר התעורר קושי במציאת הדרך לחלוקת ירקות ופרות שבקדושת שביעית על ידי אוצר בית הדין לצרכנים באופן ישיר, התיר החזון איש להביא את הפרות ואת הירקות הארוזים לשיווק לתנובה, ובלבד שיודיעו לאנשיה שהפרות בקדושת שביעית, כל זאת כאשר ידע החזון איש שהיכול יגיע לשיווק הרגיל, כולל לצרכנים שאינם מקפידים על דיני שביעית. על ידי הפעלת אוצר בית דין הצליחו להקים מסגרת שאפשרה לחקלאים לטפל בשדות ובמטעים כשלוחי בית הדין וכשכיריו, ולחלק/לשווק את היבולים לצרכנים תוך כיסוי ההוצאות.

עד שמיטת תשמ"ז היו ידועים אוצרות בית הדין של יישובי פא"י ושל רבני בני ברק. בשמיטת תשמ"ז הוקמו אוצרות בית דין במקומות נוספים. משנת תשנ"ד נוסדו עוד אוצרות בית דין רבים, כולל עירוניים וארציים, וגדלה המודעות לנושא השמיטה. אולם בהמשך השנים נתקלו האוצרות בחוסר מחויבות מספקת של הציבור להשתמש בתוצרתם. למרות פעולה רחבה של אוצר בית דין במסגרת הרבנות הראשית התגברה מאוד תופעה זאת של חוסר שיתוף פעולה בין הציבור לאוצרות בית הדין עד לשמיטת תשס"ח, ואז תוצרת רבה של שמיטה נשארה ללא דורש. במרבית המקרים ניהול האוצרות נגמר בגרעונות כספיים כבדים.

הכישלון שקרה בתשס"ח בגיוס הציבור לשמירת שמיטה כהלכתה לפי השאיפות של הרב קוק והחזון איש כאחד, הוסבר על ידי גורמים שונים בעיקר בשל איבוד אמון הציבור בדרך זאת ובשל ריבוי הדעות והמחלוקות בהנהגות השמיטה למעשה:

- א. ריבוי אוצרות בתי הדין, כאשר בכל בית דין יש הנחיות הלכתיות שונות ואין גוף שיתמודד עם כלל בעיות הייצור והחלוקה של פרות קדושים בקדושת שביעית בארץ. היו מקרים שבהם לא השגחו כראוי על מניעת עבודות אסורות, וגם זה גרם לכך שהציבור הסתייג משימוש באוצרות בית דין;
- ב. הציבור שנוהג שאין דיני שביעית חלים ביבול נכרים, ובפרט העדה החרדית, מעדיף, בעיקר מסיבות של נוחות, להשתמש בפרות נכרים על פני תוצרת שבקדושת שביעית;
- ג. הנהגות החזון איש נשחקו. חלק מהיתריו נשללו עקב החמרות פוסקים רבים ומשום כך הסתרבלו גם ההוראות לחקלאים והגיעו עד כדי חוסר אפשרות

לעמוד בהם. עם זאת, גם צורות החלוקה (חנויות וכו') ותשלום העלויות לחקלאים שלוחי בתי הדין הוגבלו, כמו ההוראה להקפיד בכל מצב שהוא לחלק תוצרת רק לשומרים על דיני שביעית, ואף רק בתחנות מיוחדות ולא ברשתות השיווק, וכן נמנעו מדרישת תמורה ריאלית מהצרכנים שתספיק לקיום החקלאים שלוחי בתי הדין;

ד. רבנים שונים כנ"ל הורו כי ההיתרים השונים שעל פיהם פועלים אוצרות בתי הדין אינם מוסמכים, ושעדיף להשתמש בפרות של היתר המכירה, שהוא היתר לכתחילה לדעתם. הם התעלמו מכך שהרב קוק עצמו ראה את היתר המכירה כהיתר מוגבל הקיים רק לצורך קיום היישוב;

ה. כן הציבור הרחב לא היה מודע די לכך שתמיכת מרבית הרבנים בני הסמכא הייתה נתונה לרעיון שמירת שמיטה כהלכתה באמצעות אוצרות בית דין;

ו. אף על פי שאוצר בית דין נוסד ופעל במסגרת הרבנות הראשית, חלק מהרבנים הקשו על פעילותו הסדירה, בעיקר בטענה שיש לבצע את המכירה גם במשקים ואצל חקלאים שהסכימו להיות שלוחי בית דין, לייצר ולשווק את התוצרת על פי הוראות בית הדין;

ז. היו ועדות שמיטה שלא הצליחו לעמוד בהסכמי אספקת תוצרת במהלך השנה, בעיקר אוצרות בית דין שנמנעו משימוש בפרות נכרים כתחליף גם במקרה של חוסר בתוצרת.

לסיכום: הדרך לקיום השמיטה כהלכתה שהתווה בעל החזון איש לא הוצגה לדעתי במלואה, והיא נשחקה בעקבות החמרות והידורים מעבר לפסקים שלו, כולל פסקים שלא הובאו בספריו, אלא נאמרו בעל פה להלכה ולמעשה לציבור שהוא ליווה אותו בשמיטות תרצ"ח, תש"ה ותשי"ב. תהליך זה הביא גם לפירוד ולפירוק מסגרות שונות של אוצרות בית דין ולהרחקת הציבור מהשתתפות בהם. תופעות אלו מעמידות בספק את שמירת השמיטה הבעל"ט, ומדובר אם כן בשעת דחק גדולה לקיום השמיטה כמצוותה. אני מאמין, כי אם יקבלו הרבנים והחוגים הרחבים את ההנחה כי חזרה להוראות החזון איש כפשטם היא הנוסחה היחידה לשמירת שמיטה כהלכתה, נגיע בע"ה לאיחוד של קהל ישראל לקיום המצווה כהלכתה. הצעתי היא להקים אוצר בית דין מאוחד, מגובה על ידי קשת רחבה של רבנים. בית הדין ידאג לאספקת ירקות וגידולים חד-שנתיים בהסכם עם מגדלים, וככל האפשר גם עם צרכנים, בזריעה לקראת שמיטה ותוך השלמת אספקת ירקות על ידי גידולים במצע מנותק במגבלות ההלכתיות של החזון איש בלבד, ועם

הזמנת החסר מנכרים. חלוקת היבולים לצרכנים תיעשה גם דרך רשתות השיווק, ויודגש הצורך לכסות את הוצאות החקלאים שלוחי בית דין. יבוררו דרכי ההיתר לייצוא וכן לאספקה לנכרים בארץ מתוך המטעים והשדות של אוצר בית דין, ובכך יתאפשר ויסות החלוקה תוך גישה ממלכתית כוללת. אני אפוא מבקש פתרון לכלל ישראל, בעוד שפסקי הגדולים נועדו בעיקר למהדרים במצוות. להלן דוגמה לדברים שאליהם אני מכוון: מהגרי"ש אלישיב זצ"ל שמעתי במפורש שמותר לכתחילה לנהוג לפי פסקי החזון איש בנושא היתר ירקות שנשתלו לפני שמיטה, אך הוא הוסיף שהוא לא יודיע לציבור שיש להקל בכך כי אין להנהגה זו סיכוי מעשי להתקבל.

הייצוא והכלכלה

בהלכה נאסרו הייצוא לחו"ל וההעברה לנכרים של פרות השמיטה. איסורים אלה היוו בעיה כלכלית גדולה עקב החלק הגדול של הייצוא בהכנסות החקלאים. זו הבעיה הקיומית העיקרית שהביאה את היתר המכירה לעולמנו. נוסף על כך, מניעת הייצוא עשויה בתנאינו כיום לשבש את כל דרכי האספקה וגביית הוצאות בית דין עקב התהוות עודפים גדולים. אם נבחן את נימוקי האיסור ותחומיו נמצא את הגדרתו של הר"ש [=רבינו שמשון משאנץ] שהנימוק של איסור הייצוא הוא מעלה בעלמא. הסברו של החזון איש בעקבות הרידב"ז (וכן פאת השולחן שכולל איסור זה באיסור הכללי של הוצאת פרות לחו"ל בכל השנים) הוא כי כל איסור הייצוא וההאכלה לנכרים סיבתם היא שלא לקפח את ישראל בארץ מאכילת פרות השביעית. הרידב"ז והאדר"ת הציעו להתיר גם ייצוא יכולים שלא ייאכלו בארץ, לפחות אחרי הביעור. החזון איש התיר לייצא אתרוגים למצווה, וכן התיר לייצאים לחו"ל לקחת עמם צידה לדרך מגידולי ארץ ישראל. כן משמע גם מהרב קוק שבתהליך שאין בו מכירה אלא רק גביית הוצאות ומכשירים אין איסור סחורה, כי לדבריו: "ויש אומרים שבאופנים שמוותרים פירות שביעית לסחורה מותר גם כן להוציאם לחוץ לארץ"¹² והוא אף מביא סברה לדרך מותרת למכירה: "ונראין הדברים כל שאינו לוקח המחיר בשלימותו כי אם בפחות משויו, אין זה דרך סחורה ומותר [...]. אפילו סחורה מרובה"¹³ ופרות של אוצר בית דין אינם חייבים בביעור. גם פרות שביד נכרים הרי הם כמבוערים לפי החזון איש. ואכן,

12 הראי"ה קוק (לעיל הערה 3), ז, יב (מה ע"א).

13 הראי"ה קוק (לעיל הערה 3), ו, א (לח ע"ב).

גם הרב פינחס אפשטיין שהיה רב בעדה החרדית הציע היתר לייצא במסגרת בית דין. נימוק מרכזי לאיסור ייצוא בתלמוד הוא הצורך שהביעור יהיה בארץ. לפי החזון איש ייצוא של פרות מתכלים אין בו חשש של צורך החזרה לביעור בארץ וגם אין איסור להעבירם לחשודים על השביעית, כי ההנחה היא שייאכלו או יתכלו כדרכם, וגם אין איסור האכלה לנכרי, אלא מהדאגה שיהא לישראל. המהרש"ם אף הוא התיר לייצא אם העצים ניטעו כדי לייצא יכולם. גם הרב יוסף צבי רימון בספרו מציע שהייצוא יתבצע במסגרת אוצר בית דין. נראה לי שקיים כאן יסוד ממשי להתיר ייצוא פרות שאינם מיועדים לאכילה בארץ, לצורך חיוני, כאשר ברור שהפרות ייאכלו לפני הביעור. זאת בנוסף להיתר לייצא פרות שביעית אחרי הביעור. לפיכך יש עוד מקום לדון בשעת דחק גדולה כזו להקל בייצוא פרות שביעית במקום האלטרנטיבה של שימוש בהיתר המכירה.

בעיית הייצוא מבחינה כלכלית: לפי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה היקף הייצור בארץ בענפי הצומח הוא כ-17 מיליארד ₪ לשנה כולל תוצרים, מזה כ-7 לייצוא, וזה כולל 3.5 בגידולי שדה וירקות, 2.3 בעצי פרי, 1.2 בפרחי נוי וזרעים. אם יופעלו כל המטעים באוצר בית דין וכל היבול יישאר בארץ, ההימנעות מייצוא תמוטט את בית הדין (וגם את החקלאים). לכן, לעניות דעתי, יש הצדקה לכך שבית הדין ייצא למעשה את הפרות שגדלו מראש לשם ייצוא. אם התירו משום חיי נפש לתת לחשוד כדי שלוש סעודות, הרי גם כאן מדובר בחשש הדומה לחיי נפש. יש רבנים שלא קיבלו מהלך זה כלל ובכל זאת אינני רואה עצמי פטור מלהציע מהלך שהוא בעיניי פחות חמור ממכירת הקרקע לנכרי. ניתן למשל לייצא ירקות מזריעה שלפני ראש השנה בהיקף של כמה מאות מיליוני ₪, ופרות שנת השמיטה בהיקף של כ-2.5 מיליארדי ₪. אין בידינו פתרון לירקות ולגידולי שדה שנדרש לזרוע אותם במהלך שנת השמיטה. מדובר בכ-4.5 מיליארדי ₪ לשנה, כולל ייצוא בכ-2 מיליארדי ₪ לשנה – פלפל, תפוחי אדמה, עגבניות, גזר, כותנה, אגוזי אדמה, תירס ועוד, וכן פרחים חד שנתיים כ-350 מיליון, זרעים ושתילים כ-450 מיליון. חלק גדול מזה כלול ביבולי השנה השמינית שלא יזרעו בשמיטה. אכן אין להניח שמגדלים שאינם שומרי מצוות יימנעו מזריעות כאלה אם לא יבוצע היתר המכירה, ויש להניח שיהיו גם מגדלים שימכרו ויגדלו לפי שיטת הר"ע יוסף. חלק מגידולי הייצוא ניתן לגידול בצורות מותרות, ושומרי מצוות שיימנעו מזריעה יקבלו תמיכה לפי הצורך. התמיכה מהווה חלק קטן מהיקף הייצוא עצמו. אמנם ייתכן גם נזק לעתיד מעצם ההימנעות משיווק, ויש לברוק מבחינה זאת את התאמת המגמות הכלליות במשק לקיום השמיטה.

ניתן לסכם כי החזון איש, לאחר שנכנס לעומק הבעיות תוך מגע וקשר עם החקלאים ששמרו על שמיטה ללא היתר המכירה, הנהיג דרכי היתר שבאו לאפשר את החזקת החקלאות (וגם הצרכנות) תוך שמירת השמיטה ללא שימוש בהיתר המכירה. לעומתו, העדה החרדית (הבד"ץ) הולכים במסלול שונה. מצד אחד הכריעו פוסקיה כי אין קדושת שביעית ביבולי נכרים בארץ, ומצד שני הם אינם מעוניינים בקיום אוצר בית דין הכרוך בשמירת קדושת היבול. לכן הם דואגים לאספקת פרות וירקות מגידולי נכרים מהארץ ומחו"ל. אמנם במקרים מסוימים הם השתמשו בתוצרת אוצר בית דין בפרות האילן, אך הסתייגו מכמה מהיתריו של בעל החזון איש. לעתים נדמה שהם החשיבו יותר את החשש להפסד פרות שביעית או להשחתת שאריות פרות השביעית מאשר את עצם קיום שמיטת הארץ כהלכתה.